

**МОДЕРНІЗАЦІЯ ЖАНРУ ПОЕМИ-СИМФОНІЇ
У ТВОРЧОСТІ ДМИТРА КРЕМЕНЯ****MODERNIZATION OF THE POEM-SYMPHONY GENRE
IN THE WORK OF DMYTRO KREMIN****Борисенко Н.М.,***orcid.org/0000-0002-0351-2779**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри іноземних мов**Одеської національної музичної академії імені А.В. Нежданової*

У статті вперше здійснено системне історико-генетичне дослідження жанру поеми-симфонії в доробку сучасного українського письменника Дмитра Кременя (1953–2019), проведено структурно-поетикальний аналіз творів цього взірця в типологічному аспекті з метою з'ясування авторського внеску в оновлення літературної змістоформи. З'ясовано, що митець створив близько десяти поем-симфоній, інтерес до них виявив уже на початку творчого шляху, зокрема, плануючи дебютну збірку «Тан блукаючого вогню» (1974), заборонену до друку. Згодом окремі поем-симфонії були оприлюднені в книгах «Пектораль» (1997), «Замурована музика» (2011), «Медовий місяць у Карфагені» (2014), «3 днів шалених» (2021) та ін., кілька разів повністю чи у фрагментах представлені в періодиці. Повного окремого видання таких творів на сьогодні немає; критики, літературознавці їм мало приділяють увагу, як і взагалі жанровій системі творчості Д. Кременя. Інтерес до поеми-симфонії сформувався в письменника під впливом улюблених авторів-класиків Г. Сковороди, П. Тичини, які, як і він, були митцями синтетичного музично-поетичного хисту, а також шістдесятника І. Драча. Поет головню дотримується концептуального змісту жанру – осмислює речі духовні, суспільно значущі, універсальні через глибокі розмисли й емоційну оцінку ліричного героя, злами його психостанів унаслідок екзистенційних викликів; уводить у текст внутрішньоконпозиційне протистояння й шукає можливість його улагодження; структурно циклізує художнє ціле, вирізняючи відмінні настроєві відтинки, часто надає їм нового ритмічного оформлення; застосовує, ідучи за традицією, симфонічні теми в іменуванні розділів – «Allegro giocoso», «Grave», «Risoluto», «Finale» тощо. Утім значною мірою він і модернізує жанр. Новаторським у доробку Кременя-симфоніста є абсурдистська тематика й сюрреалістична стилістика (поряд із типовою філософською, культурно-історичною, психологічною в необароковому й неоромантичному ключі викладу); нарощення структурних ланок твору (як правило, більше від усталених чотирьох) або, навпаки, їх зменшення (за взірцем симфоністи), уникнення назв розділів тощо. Ідучи за ритмом свого серця і духом нової доби, поет експериментував із поемно-симфонічною змістоформою, але – як чутливий митець – завжди знав міру, тож не руйнував, а збагачував її жанрову парадигму.

Ключові слова: поема-симфонія, жанр, поетика, традиції і новаторство, Дмитро Кремень.

In the article, for the first time, a systematic historical-genetic study of the poem-symphony genre in the work of the modern Ukrainian writer Dmytro Kremin (1953–2019) was carried out, a structural-poetic analysis of the works of this sample was done in a typological aspect with the aim of clarifying the author's contribution to the renewal of the literary content form. It was found out that the artist created about ten poem-symphonies, he showed interest in them already at the beginning of his creative career, in particular, when he was planning his debut collection "The dance of the Wandering Fire" (1974), which was banned for publication. Subsequently, separate symphony poems were published in the books "Pectoral" (1997), "Walled up Music" (2011), "Honeymoon in Carthage" (2014), "From the Days of the Crazy" (2021), etc., several times completely or in fragments were presented in periodicals. There is no complete separate edition of such works nowadays; critics and literary scholars pay little attention to them, as well as to the genre system of D. Kremin's work in general. Interest to the poem-symphony for the writer was formed under the influence of his favorite classical authors H. Skovoroda, P. Tychna, who, like him, were artists of synthetic musical and poetic talent, as well as the sixties' I. Drach. The poet mainly adheres to the conceptual content of the genre – he makes sense of spiritual, socially significant, universal things through deep thoughts and emotional assessment of the lyrical hero, the breakdown of his psycho states as a result of existential challenges; he introduces an intra-compositional conflict into the text and looks for the possibility of its settlement; structurally cycles the artistic whole, distinguishing distinctive mood intervals, often giving them a new rhythmic design; he uses, following the tradition, symphonic themes in the naming of sections – "Allegro giocoso", "Grave", "Risoluto", "Finale", etc. However, mostly, he modernizes the genre. Innovative in the work of Kremin – the symphonist is the absurdist theme and surrealistic stylistics (along with the typical philosophical, cultural-historical, psychological presentation in a neo-baroque and neo-romantic style); the increasing of the structural links of the work (as a rule, more than the established four) or, on the contrary, the reducing of them (following the example of a symphony), avoiding chapter titles, etc. Following the rhythm of his heart and the spirit of the new era, the poet experimented with the poetic-symphonic form of content, but – as a sensitive artist – always knew the limit, so he did not destroy, but enriched its genre paradigm.

Key words: poem-symphony, genre, poetics, traditions and innovation, Dmytro Kremin.

Постановка проблеми. Дмитро Кремень (1953–2019) – яскрава, потужна, багатогранна постать в українському літературному процесі останньої чверті ХХ – перших десятиліть

ХХІ століття. Його перу належать понад двадцять збірок оригінальної лірики, три книги поетичних перекладів, численні публіцистичні дописи, есеї, передмови до видань колег по цеху,

літературознавчі й літературно-критичні статті. А ще він художник, поет-пісняр, сценарист, педагог, журналіст, редактор, громадський діяч. Культурні коди Закарпаття, звідки пролягла у світ його життєва дорога, і Миколаївщини, з якою волею долі зріднився за довгих піввіку, визначили неповторний творчий профіль майстра слова. Він мислитель, наділений даром цілісного світобачення й гармонійного художнього творення, однак на літературному терені, услід за своїми авторитетними наставниками Т. Шевченком, П. Тичиною, Б.-І. Антоничем, завжди залишався правдошукачем, співцем контрастів, віртуозом і реформатором в одній особі щодо традицій, канонів, тим, хто зачудовує, провокує, спонукає рости духовно через енергетику його текстів. Ювілейного для митця 2023 року було укладено біобібліографічний довідник «Життя у Слові і Слово у житті: до 70-річчя від дня народження Дмитра Кременя» [4], який доволі широко репрезентує його письменницький набуток, окреслює суспільний резонанс і фахову рецепцію творчості. Завважаємо, спираючись на нього, що надзвичайно високу оцінку поезії Д. Кременя дають В. Базилевський, І. Дзюба, О. Ігнатюк, Ю. Ковалів, Н. Костенко, Т. Кремень, В. Кузьменко, Н. Ребрик, П. Сорока, Л. Старовойт, Ф. Улицька, В. Шуляр та інші глибокі знавці літератури зі старшого й молодшого поколінь, котрі присвятили його доробкові свої розвідки, а все ж малодослідженою залишається та царина віршової культури, на якій митець почувався, на наш погляд, особливо легко й природно завдяки своєму синтетичному хисту, – жанр поеми-симфонії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цінним матеріалом у роботі над нашою статтею послуговували наукові публікації: О. Петренко «Музичний код поезії Дмитра Кременя» (2019), котра заактуалізує вагому роль музики в житті і творчості письменника, через семіотичний аналіз простежує багатий музичний тезаурус його текстів, зокрема симфоній «Сад», «Чорна меса», слушно підмічає, що музику Д. Кременя «розуміє як духовний універсум, онтологічно пов'язаний з глобальними філософськими категоріями простору і часу, наділений могутньою емоційною силою катарсису, духовного піднесення» [14, с. 189]; Ю. Набок-Бабенко «Біблійні мотиви та образи у збірці Дмитра Кременя «Пектораль»» (2013), яка ґрунтовно осмислює біблійні концепти в поетичному світі майстра слова, переконливо інтерпретує в такому проблемному аспекті поему-симфонію «Сад» [6]; низка розвідок літературознавця Т. Кременя,

як-от [11; 12], які формують системний погляд на творчість його батька й допомогли простежити генезу жанру поеми-симфонії в її контексті; Н. Ребрик «Ольвійський вертеп Дмитра Кременя: андеграунд і клас» (2023), яка глибоко прочитує поемну спадщину літератора [15], тощо. Помітно сприяли науковому пошукуванню такі збірники, монографії, посібники, як «Небесне і земне: спогади, есе, оригінали» (Миколаїв, 2018), «Українська Атлантида Дмитра Кременя: дискурс творчості» Т. Кременя і Л. Старовойт (Миколаїв, 2020), «Сейсмограф вічності. Життєві і творчі вертепи Дмитра Кременя» Н. Ребрик (Ужгород, 2021), «Вивчення творчості Дмитра Кременя в закладах загальної середньої освіти» (Ужгород, 2023) та ін. Все ж слід наголосити, що проблема поеми-симфонії як жанрового форманту творчості Д. Кременя досі предметно не порушена, її спорадично торкаються дослідники; окремого повного видання творів такого взірця немає, а опублікованим текстам бракує наукової обробки, паспортизації тощо.

Постановка завдання. Метою нашої праці є системне історико-генетичне вивчення жанру поеми-симфонії в письменницькій спадщині Дмитра Кременя, структурно-поетикальний аналіз творів цього взірця в типологічному аспекті задля з'ясування авторського внеску в оновлення літературної змістоформи.

Виклад основного матеріалу. Поема-симфонія – це синтетичний ліричний або ліро-епічний твір циклічного типу, здебільшого 4-компонентний, який осмислює складні духовні проблеми універсального змісту через внутрішньоконпозиційне протистояння й сюжетну спрямованість на улагодження суперечностей. Як правило, її драматичним центром є сонатне алеґро (*Allegro giocoso*), що переходить у повільну ліричну частину (*Grave*), інтермедійне скерцо (*Risoluto*) та два фінальні епізоди (*Finale*) [13, с. 394–395]. Розгортання змісту твору здійснюється через своєрідну експозицію, розробку, репризу, окреслення змістових полюсів конфлікту як екзистенціального виміру людини, зіткнення різних «ритмоладів» (I); уповільнення, з акцентом на думках, емоціях, переживаннях героя (II); жваву гру «маски» на публіку в наближенні до кульмінації (III); підсумування дії, подеколи бурхливе, напружене, з огляду на набутки й втрати героя (IV). Така структура поеми-симфонії є традиційною, утім письменники часто урізноманітнюють її, подрібнюючи на епізоди, нарощуючи або скорочуючи кількість частин, навіть загальний обсяг – до стислого формату

симфонієти; також експериментують із проблематикою, поряд із питаннями філософськими, психологічним, порушують громадянські, культурно-історичні, соціально-аксіологічні тощо.

У нашому письменстві зачинателем жанру був Г. Сковорода: «Симфонія, нареченная Книга Асхань о познанні самого себе»; низка симфоній, з-поміж яких «Симфонія, сирьчь Соголасіє Священних Слов», як фінальні фрагменти трактату «Наркісс. Разглагол о том: Узнай Себе» [16], а справжнім творцем-віртуозом, хоч і не повно зреалізованого задуму, – його духовний учень і послідовник П. Тичина [18], поема-симфонія «Сковорода» якого – у первісному авторському варіанті 1922 року [17] – відповідає жанровому канону. Талановито розвинув традиції класиків шістдесятник І. Драч, створивши такі жанрові шедеври, як «Смерть Шевченка» (1962) [3, с. 51–62], «Леонардо да Вінчі» (1976) [3, с. 185–192], щоправда, за слушним спостереженням М. Жулинського, дещо олітературивши їх (особливо, на наш погляд, перший вірєць): спираючись на чуттєву стихію музики, поет більше акцентує слово, думку, тому поширює межі музики подією, драматизує музичне тло [5, с. 5].

Імена Г. Сковороди, П. Тичини, І. Драча були для молодого Д. Кременя – розмаїто обдарованого, залюбленого в поезію, її глибокого знавця – значущими орієнтирами у творчості; їхній вплив (поряд із Шевченковим, поряд із музичним і малярським складниками смаку) на його літературне становлення безперечний: «Люблю раннього Івана Драча, М. Вінграновського, Б. Нечерду, І. Жиленко... Люблю геніальних, епохальних українських поетів: Т. Шевченка, Б.-І. Антонича, П. Тичину» (цит. за [11, с. 189]). Звідси й раннє культивування митцем жанру поеми-симфонії.

Вирізняємо три періоди в генезі жанру поеми-симфонії у творчості Д. Кременя:

1) початок 1970-х років: «Коні Адамові» (1972), «Параноїчна зона «А»», «Сад», «Танок блукаючого вогню». Жанрово близькою до них є антифашистська поема «Меморандум Герштейна» (1973–1974), на що резонно вказує Т. Кремень у статті «Джерело поезики ранньої творчості Дмитра Кременя (на матеріалі рукопису збірки «Тан блукаючого вогню» 1974 року)» [11, с. 192–195]. Твори у свій час не були опубліковані через видавниче скасування виходу книги. Згодом «Танок блукаючого вогню» (під подальшою назвою «Золота ліхтарня») побачив світ на сторінках «Сучасності» (1996, № 10), разом із «Садом» – у збірці «Пектораль» (Миколаїв,

1997); уривки із «Саду» вмістила антологія української еротичної поезії «Сяйво білого тіла» (Київ, 2008); три твори (крім «Коней Адамових») були надруковані в збірках «Замурована музика» (2011) [9, с. 294–333, 343–350], «Медовий місяць у Карфагені» (2014) [10, с. 182–220, 230–238] та в пізніших вибраних виданнях; цілісне уявлення про ранню поемно-симфонічну творчість дає книга «3 днів шалених» (2023) [8];

2) початок 1990-х років: «Птахи Івана Чендея» (1972–1992–2007; перші публікації в «Закарпатській правді», 1992, 16 квіт., «Літературній Україні», 2007, 7 черв., «Дуклі», 2007, № 4, у збірках 2011 і 2014 років – [9, с. 355–357; 10, с. 243–246]); «Оргія» (1992–1994 і пізніше; перші публікації в «Південній правді», 1992, 14 лист., «Вітчизні», 1994, № 1–2 – першої і другої частин; повністю – у збірках 2011 і 2014 років – [9, с. 351–354; 10, с. 240–243]);

3) 2000-і роки: «Чорна меса» (2000, перша публікація – «Український Південь», 2000, 24 серп.), «Зачарована музика» (2008, перші публікації – «Український Південь», 2008, 6–12 берез., «Кур'єр Кривбасу», 2008, № 228–229, «Рідне Прибужжя», 2008, 23 серп.); твори вміщені в збірках 2011 і 2014 років – [9, с. 334–342; 10, с. 221–229]).

Із матеріалів дослідження добачаємо, що автор ретельно допрацьовував тексти своїх поем-симфоній, коли готував першодруки з раннього доробку або ж розвивав теми, увиразнював образи, шліфував мовно-структурну оболонку пізніших артефактів.

Поєми-симфонії Д. Кременя занурені у свій час стилістично й змістово, а водночас вивищені над ним ідейно. Уже в їх ранніх вірцях початку 1970-х років ми не побачимо тієї «романтичної риторики» з «комсомольським присмаком», яку зауважує І. Дзюба [2] стосовно деяких пізніших збірок поета. У цих творах автор виказує національно-культурницький модерністичний світогляд, постає гідним учнем шістдесятників, що справедливо підкреслюють В. Базилевський [1], Ю. Ковалів [7], утім, на наш погляд, і тих митців із цього покоління, хто зразу й не заявив про себе книгами, а невдовзі розквітнув метафорикою, образами-переливами в корпусі Київської школи поезії.

Кремень-симфоніст – глибокий, чесний, відкритий до світу й водночас різкий, іронічний, сюрреалістично-провокативний щодо багатьох «експертів» доби сексотів, доносів і репресій, у яку випало жити. Саме тому його майстерна поема-симфонія «Сад», насичена біблійною образністю (див. [6]), – це антитеза, чи антисвіт,

до «Саду божественних пісень» Г. Сковороди: там душа піднесена співає, чує музику сфер у світі Всевишнього, дошукується кодів буття, а тут – приречена живогіти на пустирищі, стати пустирищем, вирвати із себе всі надії під тиском замаскованих іуд. Багатовимірний образ саду – душі, творчості, культури, земного храму, раю, місця зради, болю, приречення – зливається у творі в усіх своїх змістових відтінках і позначає людське екзистенційне безбожжя, що поглинає енергію життя; нашу вічну «гетсиманську» муку як нестерпний життєвий простір. У більш індивідуалізованому, відрефлексованому через трагізм покоління Розстріляного Відродження, репресії щодо шістдесятників, задуху «застою», набуває розвитку тема людини культури («міста», «саду» – цивілізації) у поемі-симфонії «Золота ліхтарня». Ліричний герой почувається, попри всі замаху на нього стражів зла, нездоланно-міцною лампадою, що є надійною хранителькою Божественного вогню. Споріднена змістова лінія примітна і для твору «Коні Адамові» – підкреслення незникомості творчого начала в людині, навіть під важким пресом життя, найлютішою «вивісекцією» її Божого дару. «Д. Кремінь завершує поему-симфонію тим, що коні Адамові, укотре народившись із глини та попелу, знову іржуть смертельним криком і летять крізь вогонь. <...> Поема «Коні Адамові», у якій увиразнено філософські погляди Д. Кременя на світобудову, людину та суспільство як носіїв і втілення уявлень про досконалість, – один із проявів авторської калокагатії, його історіософські погляди на життя, осмислення ролі громадянина і функцій держави» [11, с. 191–192], – пише Т. Кремінь. «Параноїчна зона «А»» – це, як і «Сад», твір про світ «навиворіт», про самовідчуття поета в божівальному соціумові, який, натомість, приписує всі свої аномалії йому. Перу М. Хвильового належить смислово подібна художня самоекспертиза – «Я (Романтика)»: чи легко злитися зі злом? де закінчується людина й починається в її оболонці щось інше? Через прибраний образ маски, розмивання формозмісту, моделювання сюрреалістичного простору, витончену іронію герой (і автор) кидають виклик, напевно, найбільшому страхові людини – втрати самоцінності й ідентичності. І «Сад», і «Золота ліхтарня», і «Коні Адама» структуровані за симфонічним принципом – із вирізненими початковою і заключною частинами, у межах яких відбувається величезне духовне збурення, здійснюється напружений пошук відповідей на питання життя і смерті людини, культури, навіть нації. Разом із тим автор нарощує

кількість архітектонічних ланок – відповідно до задуму твору. Жанровим «зламом» мусила б бути «Параноїчна зона «А»»: деструкцію змісту підкріплювати деструкцією форми. Проте автор, здається, уже настільки зріднився з таким форматом, що твір ним керує, і знову постає симфонія, хоч і з нарративними доміантантами, а не емоційно-мелодійними.

Поєми-симфонії, написані через два десятиріччя, – це болісні твори про новітню Україну, свободу й демократію, якою випробується наша цілісність як держави; про мерзенне малоросійство, що підточує всі сфери народного побуту. В «Оргії» ідейно відлунує «Смерть Шевченка» І. Драча, але так, наче всього описаного попередником – об'єднання, воскресіння нації – ніколи не було, а відтак панує шабаш мізерії, повсюдне торжище горобців. Натомість «Птахи Івана Чендея» – це про солов'я, духовного велета, вчителя і друга, велику силу слова, що перемагає смерть. За ідейним спрямуванням, образною поетикою, динамікою настрою це твори симфонічні, утім у композиційному плані все ж є поемними циклами, симфоністами.

Симфонічні здобутки з початку 2000-х років наче ностальгійно повертають автора на старт творчого шляху: він знову шукає шляху в письменстві, шляху в житті, але вже не через кольорові скельця романтика – радше темні окуляри фаталіста. Адже будь-коли може вхопити «НЛО» («Чорна меса») або ж зупинять природний тілесний рух тиски каменю-пам'ятника («Замурована музика»). А все ж ці твори – не про смерть фізичну. «Чорна меса» – як голос із минулого, котрий нагадує про життя і смерть у мистецтві, численні «НЛО»-заборони, вимушений перехід душі у «віртуал» чи «астрал», утрату слова як утрату цілісності світу, духовну кончину за фізичного животіння, і – найнезбагненніше – сходження біля останньої межі убивць і спасителів. «Замурована музика» – невеличка поема «високовольтного» духу, який усе знає про життя, але любитиме його до кінцевої межі. Її теж можемо витлумачити як симфонієту, яка репрезентує лише частину музичного твору, приміром, фрагмент скерцо.

Висновки. Отже, жанр поеми-симфонії – одна з магістралей художнього оприявлення багатовимірного мистецького хисту Д. Кременя, класична форма поезії, яка знаходить нове життя під пером видатного майстра, несе читачам важливі істини, формує їхні ціннісні кодекси, магічно впливаючи через слово і звукоритм. Письменник розвиває жанрову парадигму змістоформи, збагачує її новими структурними й змістовими варіантами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Базилевський В. Мінерал поезії. *Кремінь Д. Д. Замурована музика : лірика, симфонії, поеми* / передм. В. Базилевського ; худож. А.Д. Антонюк. Київ : Ярославів Вал, 2011. С. 3–9.
2. Дзюба І. Дмитро Кремінь: розмова з добою на краю прірви. URL: <https://zakarpatty.net.ua/News/26285-Dmytro-Kremyn-rozмова-z-doboiu-na-kraiu-prirvu> (дата звернення: 25.10.2023).
3. Драч І.Ф. Смерть Шевченка. *Анатомія блискавки : поезії, проза* / упорядкув., комент. та прим. В.О. Брюг'єна ; вступ, ст. М.Г. Жулинського ; худож.-оформл. О.С. Юхтман. Харків : Фоліо, 2002. 509 с. (Укр. літ ХХ ст.).
4. Життя у Слові і Слово у житті: до 70-річчя від дня народження Дмитра Кременя : біобібліографічний довідник / Центральна міська бібліотека ім. М.Л. Кропивницького м. Миколаєва ; уклад. : О. Сергєєва, С. Петренко ; ред. Л. Варюхіна, Т. Михайловська ; комп. обробка О. Бойко ; відп. за вип. І. Хоржевська ; 2-ге вид., доп. Миколаїв : Центральна міська бібліотека ім. М.Л. Кропивницького м. Миколаєва, 2023. 129 с. URL: <https://www.calameo.com/read/004261818e65d304b5722> (дата звернення: 25.10.2023).
5. Жулинський М. Поетичний їжак з головою сатира і волоссям кольору витіпаних конопель. *Драч І.Ф. Анатомія блискавки : поезії, проза* / упорядкув., комент. та прим. В.О. Брюг'єна ; вступ, ст. М.Г. Жулинського ; худож.-оформл. О.С. Юхтман. Харків : Фоліо, 2002. С. 3–30.
6. Набок-Бабенко Ю.С. Біблійні мотиви та образи у збірці Дмитра Кременя «Пектораль». *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія «Філологія. Літературознавство»*. 2013. Т. 222. Вип. 210. С. 31–34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufl_2013_222_210_8 (дата звернення: 25.10.2023).
7. Ковалів Ю. Літописна історіософія Дмитра Кременя. *Кремінь Д. Вибрані твори* / вступ. стаття Ю. Коваліва. Одеса : Маяк, 2007. С. 5–18.
8. Кремінь Д.Д. З днів шалених: книга ранньої лірики та віршів «закарпатського циклу» / передм. Т. Кременя ; співупоряд. : Т. Кремінь, І. Ребрик, Н. Ребрик. Миколаїв : Іліон, 2021. 300 с. : іл., фот.
9. Кремінь Д.Д. Замурована музика: лірика, симфонії, поеми / передм. В. Базилевського ; худож. А.Д. Антонюк. Київ : Ярославів Вал, 2011. 360 с. : іл. (Сучасна поезія).
10. Кремінь Д.Д. Медовий місяць у Карфагені: вибрані вірші та симфонії / упоряд. Т.Д. Кремінь ; худож. Ю.С. Гуменний. Миколаїв : Іліон, 2014. 252 с.
11. Кремінь Т.Д. Джерело поетики ранньої творчості Дмитра Кременя (на матеріалі рукопису збірки «Тан блукаючого вогню» 1974 року). *Вересень* : наук.-метод., інформ.-освітн. журнал. 2020. № 2–3(85–86). С. 187–196. URL: <https://september.moippo.mk.ua/index.php/sept/article/view/89/93> (дата звернення: 25.10.2023).
12. Кремінь Т.Д. Історіософські інвективи і ліричне самозанурення у книзі «Танок вогню» Дмитра Кременя. *Вересень* : наук.-метод., інформ.-освітн. журнал. 2023. Спецвипуск. С. 32–39. URL: <https://september.moippo.mk.ua/index.php/sept/article/view/321/264> (дата звернення: 25.10.2023). DOI: 10.54662/veresen.2023.04
13. Літературознавча енциклопедія. У 2 т. Т. 2 / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 624 с. (Енциклопедія ерудита).
14. Петренко О.М. Музичний код поезії Дмитра Кременя. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Педагогічні науки»* : наук. зб. / за ред. проф. Тетяни Степанової. Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2019. Вип. № 3(66), вересень. С.186–190. URL: <http://mdu.edu.ua/wp-content/uploads/ped-visnik-66-2019-33.pdf> (дата звернення: 25.10.2023). DOI: 10.33310/2518-7813-2019-66-3-186-190
15. Ребрик Н.Й. Ольвійський вертеп Дмитра Кременя: андеграунд і клас. *Вересень* : наук.-метод., інформ.-освітн. журнал. 2023. Спецвипуск. С. 22–31. URL: <https://september.moippo.mk.ua/index.php/sept/article/view/315/266> (дата звернення: 25.10.2023). DOI: 10.54662/veresen.2023.03
16. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Л. Ушкалова. Харків – Едмонтон – Торонто : Майдан ; Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2011. С. 231–271, 292–346.
17. Тичина П.Г. Зібрання творів у 20 т. Том 4. «Сковорода». Симфонія / упоряд., авт. прим. С.В. Тельнюк. Київ : Наукова думка, 1985. 600 с.
18. Тичина П.Г. Сковорода : симфонія. Київ : Рад. письм., 1971. 401, [2] с. ; Тичина П.Г. Вибрані твори. У 2 т. / передм. О. Гончара. Т. 2 : Поеми та цикли. Київ : Дніпро, 1971. С. 52–105